

SAYIM, KAYIT DÜZENİ VE TEŞKİLATLANMA AÇISINDAN OSMANLIDA NÜFUS HİZMETLERİ

Adnan ÇİMEN*

Öz:

Türkiye’de yürütülen nüfus hizmetleri, Osmanlıdan günümüzde kadar devam eden uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren asker toplamak ve vergi almak amacıyla belirli periyotlarla tahrir yapılmış ve çeşitli kayıtlar tutulmuştur. Osmanlıda modern anlamdaki nüfus hizmetleri, 1831 nüfus sayımından sonra Dâhiliye Nezareti bünyesinde Ceride-i Nüfus Nezareti (Sicili Nüfus Nezareti) ve bu işleri Sancaklarda yürütecek Defter Nazırlıklarının kurulmasıyla başlamıştır. 1831 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımından sonra 1844, 1852, 1856, 1866, 1881/82 ve 1905 gibi değişik tarihlerde bölgesel veya genel nüfus sayımları yapılarak, kayıtların güncel tutulmasına çalışılmıştır.

Ortaya çıkan ihtiyaçlara göre şekillenen nüfus kayıt sistemi çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu çalışmada Osmanlıdaki nüfus kayıt sistemi “Klasik Tahrir Kayıtları Dönemi”; “Özel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi” ve “Genel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi” olarak üç farklı döneme ayrılarak, nüfus hizmetlerinin incelenmesine yeni bir yaklaşım getirilmiştir.

Kayıt sistemindeki değişim, nüfus teşkilatının gelişimiyle de paralellik göstermiştir. Başlangıçta nüfus hizmetlerini yürüten Ceride-i Nüfus Nezareti, 1884’de Nüfusu Umumiye Müdüriyetine dönüştürülmüştür. Bu birim 1889 tarihinde Sicili Nüfusu Ahali İdareyi Umumiyyesi olmuş, 1914 yılında Nüfus Müdüriyeti Umumiyyesi adıyla yeniden revize edilmiştir. 1905 yılında yapılan Genel Nüfus Yazımıyla oluşturulan kayıtlar ve 1914 yeniden düzenlenen Sicil-i Nüfus Kanunu Cumhuriyet dönemindeki nüfus hizmetlerinin temelini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: nüfus hizmetleri, nüfus sayımı, Osmanlı nüfusu

* Dr., Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü, Araştırma Geliştirme ve Dış İlişkiler Daire Başkanı, adnancimen@gmail.com

CIVIL REGISTRATION SERVICES IN OTTOMAN IN TERMS OF CENSUS, REGISTRATION SYSTEM, AND ORGANISATION

Abstract:

Civil registration services carried out in Turkey has long historical background starting from Ottoman Empire. Since the foundation of Ottoman Empire, in order to collect taxes and recruit solders, various records had been kept periodically. Modern population services in Ottoman Empire started after 1831 census and with the foundation of Census Department (Ceride-i Nüfus Nezareti) under the Ministry of Interior and Census State units (Defter Nezareti) in other states. After the first general census in 1831, population records had been updated by 1844, 1852, 1856, 1866, 1881/82 and 1905 regional or general censuses.

The civil registration system which has been formed according to the various needs had gone through several stages. In this study, being a new approach, Ottoman civil registration system is divided into three distinct periods as "Classic Census Registrations Period"; "Special Purpose Civil Registration Period" and "General Purpose Civil Registration Period".

The change in civil registration system has shown parallelism with the development of civil registration organization. At the beginning the Census Department which performed civil registration services turned into Directorate of Public Population in 1884. In 1889, this unit became General Directorate of Public Civil Registration. In 1914, it was reorganized and renamed as General Directorate of Civil Registration. The records that created with 1905 General Population writing and renewed population registration law (Sicil-i Nüfus Nizamnamesi) in 1914 became the basis of population services in Turkish Republic era.

Keywords: civil registration services, population census, Ottoman populati

GİRİŞ

Tarihte ilk kez hane kayıtlarının tutulmasıyla birlikte başlayan nüfus hizmetleri, M.Ö. ikinci yüzyıla gidecek kadar çok eski bir geçmişe sahiptir (OSCE, 2009). Yüzyıllar boyunca ülkeler doğum, ölüm ve evlenme gibi nüfus olaylarını ve nüfus hareketlerini, genel olarak askerlik ve vergi toplama gayesi ile kayıt altına almaya çalışmışlardır. Önemli bir kamu hizmeti olarak sürekli var olan ve mahiyeti gelişen nüfus hizmetleri, günümüzde toplumun tanınması, kamu hizmetlerinin etkin ve verimli olarak sunulması, oluşturulacak istatistiki bilgilerle eğitimden sağlığa birçok sektöre veri sağlanması, nüfus hareketlerinin izlenmesi, kimlik kartı benzeri uygulamalarla kişilerin gerçek kimliklerinin doğrulanması gibi birçok alana yayılmış bulunmaktadır.

Türkiye açısından nüfus hizmetleri, Osmanlı döneminde tasarlanan güçlü ve köklü geleneklere dayanmaktadır. Osmanlılar, hazineye gelir sağlama ve savunma ve fetih için asker toplama gayesi ile arazi ve nüfus yazımı/sayımı yapılmasına ve bunlarla ilgili kayıtların tutulmasına özel bir önem vermişlerdir. Genel olarak belirli olay ve dönemlere göre yürütülen bu tahrirlerin (yazım/sayımların) başlangıcı Osmanlının kuruluş yıllarına kadar gitmektedir. Bu sayım ve yazım geleneği, Cumhuriyet döneminde yeteri kadar takdir edilip devralınan nüfus kayıtları tam olarak korunamasa bile, temel ilkeleri itibariyle aynen devam etmiştir.

Literatürde, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemini kapsayacak şekilde nüfus bilimi ile ilgili kapsamlı birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, “nüfus kayıtları ve buna yönelik hizmetlerinin” incelenmesi büyük oranda kapsam dışında kalmıştır. Diğer bir ifadeyle nüfusla (ahvali şahsiye) ilgili kayıtların Osmanlı döneminde ortaya çıkış süreci, kayıt deseninin özellikleri ve nüfus hizmetlerini yürüten teşkilatların yapıları yeterince inceleme konusu yapılmamıştır.

Nüfus idaresinde görevli kişilerce yapılan sınırlı sayıdaki çalışmanın bir kısmı da, birbirini tekrar eden, genel olarak akademik nitelikten yoksun, doğruluğu tartışmalı değerlendirmelerden oluşmuştur. Nüfus hizmetleriyle ilgili Koçyıldırım (1978) tarafından yapılan çalışmanın, tartışmaya açık iddialarıyla birlikte “Cumhuriyetin 70. Yılında Nüfus Teşkilatı” (Gökalp, 1993), konulu çalışma içinde, kaynak gösterilmeden tekrarlanması bunun tipik örneklerinden biridir.

Cumhuriyet dönemindeki nüfus hizmetlerinin temelini oluşturması bakımından, Osmanlıdaki nüfus hizmetlerinin hangi ihtiyaçların sonucu olarak ortaya çıktıkları, nasıl kurgulandıkları ve tarihsel süreç içindeki geçirdikleri değişimin açıklığa kavuşturulması bu yüzden önem arz etmektedir. Böyle bir çaba, bu alanda sürekli tekrarlanan yanlış genellemelerin tartışılmaya açılmasını ve Osmanlı dönemindeki nüfus hizmetlerinin günümüz için kıymet ifade eden özelliklerinin ortaya çıkarılmasını sağlayacaktır.

Bu çalışmada Osmanlı'daki nüfus hizmetleri üzerinde durulacağı için nüfus biliminin (demografi) konuları ile nüfus hizmetleri arasında ayrım yapılmıştır. Nüfus bilimi sınırları belli bir coğrafyada bulunan nüfusun yapısını, özelliklerini ve değişimlerini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanırken, nüfus hizmetleri, nüfusla ilgili kayıtların tutulması, korunması ve paylaşılması gibi daha çok teknik konuları içermektedir. Çalışma içinde yeri geldikçe demografi konularına değinilse bile, genel olarak nüfus hizmetleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmada nüfus sayımı, kayıt düzeni ve örgütlenme açısından Osmanlı döneminde, özellikle de 1831-1914 yılları arasında yürütülen nüfus hizmetleri incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle Osmanlı dönemi nüfus araştırmaları irdelenmiş ve bu konudaki literatür değerlendirilmiştir. Osmanlılardaki tahrir geleneği ve bunun nüfus kayıtları bakımından önemi üzerinde durulmuştur. Nüfus sayımları/yazımları genel olarak değerlendirildikten sonra, bu tahrirler neticesinde oluşturulan kayıt düzeninin yapısı analiz edilmiştir. İlk kez bu çalışmada Osmanlı'daki nüfus kayıt düzeni üç farklı döneme ayrılarak değerlendirilmiştir. Çalışma nüfus hizmetlerinin yürütülmesi için oluşturulan teşkilatın incelenmesiyle sonuçlandırılmıştır.

I) OSMANLI DÖNEMİ NÜFUS ARAŞTIRMALARI

Osmanlı döneminde yürütülen nüfus hizmetlerini konu alan araştırmalar ile bu araştırmaların dayandığı kaynakların niteliğiyle ilgili iki önemli çalışma Akarlı (1972) ve Elibol (2007) tarafından yapılmıştır. Nüfusla ilgili kaynakları genel ve bölgesel olmak üzere ikiye ayıran Akarlı (1972: 6-12), bu kaynaklara dayanarak XIX. yüzyıldaki Osmanlı nüfusunun sayısal büyüklüğünü tespit etmeye çalışmıştır. Akarlı (1972) kendi çalışması açısından mevcut kaynakları: kökenlerine göre sıradan ve popüler seyahat belgeleri; ülkede bulunan Avrupalıların güzergâh ve görsel kayıtları; istatistikçi, etnograf, tarihçi ve coğrafyacıların akademik çalışmaları; Avrupa resmi makamlarının Osmanlı ile ilgili gizli rapor ve haberleri; salname, tarihçe, Jurnal de

Costantipole ve Osmanlı dönemine ilişkin defter ve istatistikler ile bunlar üzerine yapılan akademik çalışmalar olarak tasnif etmiştir. Akarlı'ya (1972) benzer bir literatür çalışması yapan Elibol (2007) ise, doğrudan Osmanlı İmparatorluğunun demografik yapısıyla ilgili kaleme alınan monografik çalışmaların önde gelenlerinin derlenmesi ve değerlendirilmesi üzerinde durmuştur. Yazar, Osmanlı demografi kaynaklarını: XV. ve XVI. yüzyılı kapsayan nüfus ve arazi tahrirleri; belirsizliğin hâkim olduğu XVII. ve XVIII. yüzyılda yapılan yeni tahrirler; ilk resmi nüfus tahrirleri ve istatistiklerinin üretildiği XIX. yüzyıl nüfus verileri şeklinde bir sınıflamaya tabi tutmuştur. Genel olarak nüfusun sayısal görünümü, etnik ve dini açıdan gelişimi ve ülke coğrafyası üzerindeki dağılımını irdeleyen bu çalışma, özellikle Barkan (1941), Barkan (1953), Öz (1991), İlhan (1991), Özel (1999) gibi yerli ve Cook (1972), Ubcini (1973), Jennings (1976), Shaw (1977), Faroqhi ve Erder (1979), Issawi (1977), McGowan (1981), Darling (1990) gibi yabancı kaynaklara referanslar vermiştir. Elibol (2007: 157) bu çalışmalarla “Osmanlı nüfusunun mesleki ve sosyal yapısı tam olarak ortaya konamasa bile, nüfusun toplamına yönelik yaklaşık rakamlara” ulaşılabileceğini belirtmektedir.

1830-1914 yılları arasındaki Osmanlı nüfusu konusunda kapsamlı çalışmalardan birini yapan Karpat (2010: 28-29), XIX. yüzyıl itibarıyla Osmanlı nüfusu hakkında yapılan çalışmaları yeterli görmekle birlikte, bunların bazı kusurları taşıdığını belirtmektedir. Yazara göre, bu çalışmalardan çok azı gerçek nüfus sayımlarına dayanan istatistikleri esas almakta, çalışmaların önemli bir kısmı imparatorluk sınırları içindeki bazı etnik ve dini kökenli toplulukların siyasal iddialarını destekleme amacını gütmekte ve nihayet, Batılılar tarafından yapılan çoğu nüfus çalışması Anadolu halkı ve Arapça konuşan ülkelerle ilgili hiçbir açıklama içermemektedir.

Akarlı (1972) tarafından işaret edilen kaynakları ilave yeni kaynaklarla zenginleştirip, ancak Karpat (2010) tarafından değinilen eksikliklerle ilgili kaygıları dikkate almadan, Osmanlıdan Cumhuriyet'in ilk yıllarına (1500-1927) kadar dönemi içeren, nüfusun sayısal ve coğrafi dağılımını etnik ve dini bakımdan istatistikî olarak derleyen önemli bir çalışma Behar (2011a) tarafından yapılmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu (Devlet İstatistik Enstitüsü) tarafından tarihi istatistikler dizisi kapsamında basılan çalışmada Behar (2011a) Osmanlı nüfusunun özellikle bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölümünün gelişimini, hacmini, evrimini ve mümkün olduğu kadar demografik özellikleriyle ilgili yerli ve yabancı kaynaklardaki rakamları toparlamaya çalışmıştır.

Eldeki veriler ışığında Osmanlı nüfus istatistiklerini XV. ve XVI. yüzyılı kapsayan “Başlangıç ve Klasik Dönem”, XIX. yüzyılı içeren “Sayımlar Dönemi”, “Osmanlıdan Cumhuriyet’e Geçiş” gibi dönemlere ayıran Behar (2011a: 68), XVII. ve XVIII. yüzyılları demografik bilgi açısından “*karanlık dönem*” kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Behar (2011a), demografik araştırmaların bugünkü durumu ile eldeki belge ve veriler nedeniyle Osmanlı dönemi nüfusunun bütünsel ve kapsayıcı bir tarihini yazmaya imkân olmadığını belirtmektedir. Oysa Issawi (1977:155) salnamelerde dahil birçok yabancı kaynaktan 1785-1822 dönemi Osmanlı nüfusunu tespit çalışmasıyla, dönemin sanıldığı kadar karanlık olmadığını göstermiştir.

Birçok akademisyenin üzerinde ittifak ettiği gibi, nüfus ve vergi kayıtları bakımından Tahrir Defterlerinin çok önemli bir kaynak olduğunu gösteren kişi Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Barkan gerek 1941 yılında yayınladığı ilk çalışması ve gerekse takip eden yıllardaki çalışmalarıyla, Tahrir Defterlerinin arazi ve nüfus açısından öneminin anlaşılmasına önayak olmakla kalmamış, aynı zamanda geliştirdiği, “5 Emsali” formülü (Barkan, 1953: 12), diğer bir deyişle hane sayısının 5 ile çarpımı yöntemiyle, Osmanlı döneminde çeşitli yıllara ilişkin nüfusun sayısal değerini tahmin etme imkânı sunmuştur. Barkan (1941), Osmanlı dönemi nüfus verilerinin en önemli kaynağı olan Tahrir Defterleri üzerinde doğrudan inceleme yaparak nüfusla ilgili çeşitli sonuçlara ulaşmayı arzulamıştır. Tahrir defterlerinde geçen hane sayılarının doğruluğunun birçok açıdan tartışma konusu olmasına rağmen, Barkan (1953: 14) bunun tahrir defterlerinin fevkalade kıymetini azaltmayacağını belirtmiştir. Barkan tarafından geliştirilen yöntem, yerli [Göyünç (1991) Mardin için; Akis (2004) Kilis için, İlhan (1992) Diyarbakır için] ve yabancı (Haim Gerber Bursa için; Heath Lowy Trabzon için) tarihçiler tarafından kullanılmıştır (Baykov, 2004: 2-5). Bu yönüyle Barkan nüfus araştırmaları tarihinde derin izler bırakarak, bir ekolün oluşmasına katkıda bulunmuştur. Hatta öyle ki Osmanlı dönemindeki nüfusla ilgili bir hususa değinenler, doğrudan veya dolaylı olarak Barkan’dan bahsetmek durumunda kalmaktadırlar.

Barkan’ın tahrir defterlerinin demografik araştırmalar için önemli bir kaynak olabileceği görüşlerini, Ataman (1992) çeşitli açılardan kuşku ile karşılamaktadır. Ataman’a (1992) göre, kapsam açısından (kadınlar ve çocuklar vergi ödemedikleri için kapsam dışıdır; ulaşılamayan alanlar, konar-göçer köylüler sayılamamıştır); hanenin tanımı açısından (vergiye

temel ünite olan hanenin belirli tanımı yoktur, evli, bekâr ve dul ailenin içeriği belli değildir); göç açısından (Osmanlının göç stratejisi nedeniyle fethedilen yerlere gidenlerin eski kayıtları genelde silinmemektedir); kaybedilen yerleşim yerleri açısından (bazen haritadan silinen yerleşim yerleri bir sonraki sayıma kadar var gözükmektedir); vergi ödemeyen gruplar açısından (asker, ulema sınıfı ve vakıf sahipleri vergi vermedikleri için kayıt dışı olduğu için) sorunludur. Bu yüzden Osmanlı mali araştırmaları, demografik araştırmalarda kullanılmaya uygun değildir.

Barkan'ın (1941) tahrir defterleri üzerinde yaptığı çalışmayı takip eden yıllarda, Osmanlıda modern anlamda ilk nüfus sayımı olarak kabul edilen 1831 Nüfus Sayımıyla ilgili Enver Ziya Karal (1943)'ın yaptığı çalışma, nüfus literatüründe haklı olarak ayrı bir yere sahiptir.

Aslında Said Muhib Efendinin tarafından “Memalik-i Mahrusa-yı Şahanede 1247 Senesinde Mevcut Olan Nüfus Defteri”, (Yüce Allah Tarafından Korunan İmparatorluğun 1247 Yılındaki Nüfus Defteri) adıyla derlenen 1831 tarihli nüfus tahririnin, Enver Ziya Karal tarafından yeni yazıya aktarılarak basılmasından ibaret olan (Adıyeke, 2000: 771; Gökçe, 1994: 170) bu çalışmada Karal'ın, Barkan'a (1941) ait tespitleri özetleyen bir giriş yazmak dışında ciddi bir katkısı bulunmamaktadır. Çalışmanın meşhur olması ve nüfus literatüründe öne çıkması, bu alanda yapılan ilk çalışma olması ve somut bir deftere dayanmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı dönemindeki çeşitli bölgelerin nüfus yapısı ve nüfusun gelişimini inceleyen çalışmalar sınırlı olmasına karşılık, bu alandaki derin merak ve bu merakı karşılayacak düzeyde Osmanlı arşivlerinde henüz incelenmemiş binlerce belgenin olması, yeni araştırmaları sürekli teşvik etmektedir. Genel olarak nüfusun sayısal büyüklüğü, gelişimi, coğrafi, etnik ve sosyal açıdan niteliğini içeren bu çalışmalar, nüfusla ilgili önemli mikro incelemeleri içermektedir.¹ Selçuklulardan Osmanlının son dönemine kadar geniş bir dönemi kapsayan bu çalışmaların büyük bir bölümünde, eski nüfus sistemine ilişkin kısa ve herkes tarafından bilinen klasik malumat aktarıldıktan sonra, seçilen yörenin coğrafi, idari ve özellikle nüfus yapısıyla ilgili konular incelenmektedir.

Dolaylı olarak nüfus hizmetlerini ilgilendiren ve özellikle temettuat (kaynağı belli veya belli olmayan, kazanç ve gelir yazımları) ve bu yazım/sayımları düzenleyen nizamnameler, Kütükoğlu (1995), Adıyeke (2000) Güran (2011), Şenel (2002) tarafından inceleme konusu yapılmıştır.

Kütükoğlu (1995) çalışmasında temettuat defterlerini, sosyal ve iktisadi bakımdan tarihi kaynaklar olarak görmektedir. Yazar defterlerin özellikleriyle ilgili yaptığı değerlendirmeye müteakip, “vergi mükellefi hane reisinin” başkalarından ayrılabilmesi adına defterlere düşülen kayıtların niteliği (aile, şahıs adı, sıfatları, hane reislerinin meslekleri) üzerinde durmaktadır. Adıyeke (2000: 771) Osmanlıdaki geleneksel tahrirlerin XIX. yüzyılın başında iki ayrı sayım şeklinde devam ettiğini, bunların nüfus ve temettuat sayımları olduğu, 1830-1831 tarihinden itibaren başlanan nüfus sayımında sadece erkek nüfus yazıldığını, altı aylık yoklama defterleriyle birlikte tutulan nüfus defterlerine aile reisinin bir fotoğrafının çizildiğini belirtilmektedir. Adıyeke’nin (2000) çalışması, temettuat sayımlarında karşılaşılan sorunlar, defterlerin genel tanıtımı, içeriği ve yazımı ile sıkça yapılan yazım hatalarını içermesi, bunlara ilişkin örnek belgelerin verilmesi ve 1840’lı yıllara ait bazı temettuat nizamnamelerinin özetlenmesi bakımından kayda değer bir özelliğe sahiptir.

Temettuat sayımlarının amacını, vergi toplamak ve vergi yükünü bölge ve kişiler arasında adil şekilde dağıtmak olarak açıklayan Güran (2011: 75-76), hane esasına göre yapılan sayımlarda, her hane için tespit olunan bilgileri; (1) kişilik bilgileri (hane sahibinin ismi ve unvanı, hane sahibinin mesleki); (2) vergi ödemeleri; (3) taşınır ve taşınmaz servetler ve (4) gelirler olarak dört farklı grupta toplamıştır. Şenel (2002) ise çalışmasında, 1844-1845 tarihli Temettuat Defterlerine dayanarak Ankara yöresinin sosyal ve iktisadi yapısıyla ilgili daha spesifik bir inceleme yapmıştır.

Genel olarak literatürde Osmanlı dönemindeki nüfus konusunu ele çalışmaların büyük çoğunluğu, bu döneme ait “nüfus hizmetleri” bakımından fazla bir bilgi içermektedir. Osmanlı dönemindeki nüfus hizmetlerini, kayıt sistemi ve nüfus teşkilatları, Shaw (1978), Karpas (2010), Şaşmaz (1995), Cono ve Reimer (1997), McCarthy (2000), Özel (2004), Gökçe (2005b), Yüksel (2006), Çadircı (2007), Erler (2009) ve Gökmen (2012) gibi yazarlar tarafından inceleme konusu yapılmıştır. Osmanlı döneminde 1914 yılındaki doğrudan sayım dışında nüfusun tespitine yönelik yapılan bütün çalışmalar “nüfus yazımı” olmasına rağmen, bu çalışmaların tümünde konu nüfus sayımı olarak değerlendirilmiştir. Teknik olarak bakıldığında nüfus hizmetleriyle ilgilenen birisi için sayımla (census) yazım-kayıt (registry) çok farklı anlamlar ifade etmektedir. Bu iltibas yüzünden Osmanlı dönemindeki nüfus sayımı ile yazımı özellikle yerli kaynaklarda aynı anlamda kullanılmaktadır.

Son yıllarda 1831 nüfus yazımına (kabul görmüş şekliyle sayımı), ait özellikle bölgesel düzeydeki defterlerin kısa bir önsözle Latin harfleriyle

basılmasını içeren çalışmalar bulunmaktadır. “Kayseri’de İlk Nüfus Sayımı 1831” (Mert, 1993), “1830 Sayımında Ankara” (Çadırcı ve ark. 2000) , “Ünye Nüfus Defteri 1834” (Bacacı ve ark., 2011), “Trabzon Nüfus Kütüğü 1834” (Bilgin ve ark., 2010), “1840 Tarihli Akçaabat Nüfus Kayıtları” (Topal, 2010), “Of Nüfus Defteri” (Demircioğlu ve Bilgin, 2011), “Amasya Nüfus Defterleri 1840” (Kahriman ve Gür, 2012) gibi adlarla basılan bu defterler, tutuldukları dönemin nüfus kayıt sistemi ve yöresel nüfus yapısı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Osmanlı dönemi nüfus araştırmalarının değerlendirilmesinde, bu araştırmaların dayanağı olan tapu tahrir ve nüfus arşivlerinin durumu ayrıca önem arz etmektedir. Karpat’ın (2010: 66) tespitlerine göre, hâlen Başbakanlık Arşivinde iki ciltlik diziniyle henüz hiçbir tasnife tabi tutulmamış, yaklaşık 21 bin nüfus defteri bulunmaktadır. Aktaş’a (1985) göre bu defterlerin sayısı 20 bindir. Osmanlı Arşivleri Dairesinin arşivlerle ilgili hazırladığı rehberde gerek tahrir defterleriyle birlikte, gerekse bağımsız binlerce nüfus defteri bulunduğu belirtilmektedir (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010).

II) OSMANLI’DA TAHRİR GELENEĞİ VE NÜFUS KAYITLARI

Osmanlı Devleti, arazi yazımı ile nüfusun sayımı ve bunlarla ilgili kayıtların tutulmasına özel önem vermiştir. Sırf bu anlayış nedeniyle Osmanlı’daki tahrir çalışmalarını devletin ilk kuruluş yıllarına kadar götürme imkânı vardır. Özdeğer’in (2003:8) tespitlerine göre, Selçuklulardan kalan sayım defterleri bulunmamakla birlikte, Osmanlı döneminde yapılan ilk tahrirlerde Selçuklu döneminde Farsça tutulan defterlere atıfta bulunulması, nüfus ve arazi tahririnin kadim bir Türk devlet geleneği olduğunu göstermektedir.

Yeni fethedilen ve timar sistemi uygulanan topraklarda vergilendirilebilir ekonomik faaliyetlerin ve insan kaynaklarının tespiti maksadıyla, arazi ve nüfus sayımı yapılmaktaydı. Bu sayım sonuçları Tahrir adı verilen defterlere yazılır, ihtiyaç duyulması ve Padişahın değişmesiyle birlikte yenilenirdi (Çakar, 2003: 277). “Memleket Tahriri” adı da verilen ve modern nüfus sayımı niteliğinde olmayan bu tahrirlerle arazi kayıtları yanında, Devlet sınırları içinde her köy ve kasabadaki yetişkin erkek nüfus, ellerindeki toprak miktarı, tabi tutuldukları vergi mükellefiyetlerine dair rakamlar, mükelleflerin ve babalarının isimleri tek tek kaydedilirdi (Bingöl, 2004: 44).

Akademisyenler, Osmanlı Devletindeki nüfus sayımlarının, timar sistemi ve toprak yazımı münasebetiyle yüzyıllardan beri mütemadiyen, her 30 senede bir (Şaşmaz, 1995: 289), 25-35 senede bir (Öz, 2011: 18) veya Mustafa Nuri Pasa “Netayic ül-vukuat” isimli eserine göre, her yüz senede bir (Özdeğer, 2003: 9) yapıldığı söylemektedirler. Öztük’e (1997: 250) göre tahrirler genel olarak, yeni bir yerin fethine müteakip, 30-40 yıllık sürelerde, padişah cüluslarında (gerek görüldüğü takdirde) veya kaybedilen bir yerin tekrar alınmasına istinaden yapılırdı.

Ebül’ula Mardin’e göre bu tür yazımların başlangıcı Sultan Orhan zamanına (1326-1360) kadar gitmektedir. Enver Ziya Karal, uzun yıllar süren bu uygulamanın Netayicül-Vukuat yazıcısı Mustafa Paşa’nın en son II. Selim devrinde (1566-1574) yapıldığını iddiasını, Ömer Lütfi Barkan’ın III. Murat devrinde de (1574-1595) tahrir yapıldığına dair belgelere ulaştığını belirterek çürütmektedir (Karal, 1943:7). Karal’ın iddialarını destekler mahiyette bazı yazarlar XVI. ve XVII. yüzyılları “tahrir asrı” olarak kabul edilmektedirler (Gökçe, 2005b: 73). Osmanlı döneminde nüfus ve arazi kayıtlarıyla ilgili tutulan kayıtların varlığı ve içerdiği bilgilerin önemi bakımında büyük bir emeği olan Ömer Lütfü Barkan’a göre nüfus ve arazi tahrir defterleri Osmanlı İmparatorluğunun nizam ve teşkilatçılığının en istisna örneklerinden birini teşkil etmektedir (Barkan, 1940-41: 24).

Osmanlıda tahrir yapılmasını gerekli, hatta zorunlu kılan devletin örgütlenme şekli olmuştur. Timar sistemine göre örgütlenen devletin ne kadar toprağa sahip olduğu ve bunların üzerinde kimlerin yaşadığını bilmek istemesi, uygulanan sistemin gereği idi. Bu yüzden Barkan göre; “*Osmanlı imparatorluğunda bu sayımlar, yalnız ilmî alâkalarla istatistik malzemesi toplamak gayreti veya ülkenin maddi imkânlarının mevcudu hakkında bir fikir edinebilmek hevesi ile yapılmamakta idi. Benzeri sayım sistemlerinin kurulmasında ve uzun müddet başarı ile uygulanmasında idarî, malî ve hatta askerî diyebileceğimiz zaruretler mevcut idi*” (Aktaran, Özdeğer, 2003: 7). Hatta Barkan (1940: 24) nüfus ve servetin mütemadiyen artış kaydettiği yükseliş dönemlerinde, tahrirler yeni artışları ortaya çıkardığı için bu sayımları aralıklarla yapıldığını iddia etmektedir.

Genel olarak kabul edildiği şekliyle Osmanlıda köklü bir tahrir geleneği vardı ve fethedilen topraklarda yapılan ilk işlerden biriydi (Öz, 2011; Çakar, 2003). Gökçe’ye göre “*ait oldukları bölgede yaşayan meskûn-gayr-i meskûn vergi mükellefi evli hane reisleri ile iş gücü potansiyeli oluşmuş yetişkin bekâr oğullarının ve kısmen de olsa muaf reayanın hukuki statüleri ve*

meslek özellikleri ile birlikte ismen kaydedilmiş...” tahrir defterlerinde yer alan sayısal veriler, doğru yöntemlerle analiz edildiği takdirde, nüfusun sadece nicelik değil, aynı zamanda niteliklerini de tespit etme imkânı vardır. Üstelik tahrir işlemlerinin belirli aralıklarla tekrarlanması nedeniyle XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca meydana gelen değişimin takibi de mümkündür (Gökçe, 2005b: 72). Nüfus kayıtları için büyük önem arz eden tahrir sonucu yazılan defterlerin yanında, avarız ve cizye defterleri de benzer bilgileri içermektedir (Yörük, 2007: 626). Özel’e (2011: 40) göre, özellikle nüfus ve iskân tarihi açısından klasik dönemin büyük tahrir defterleriyle benzer verileri içeren avâriz ve cizye defterleri, XVII. yüzyılın demografi tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Tahrir defterleri yapılış sıralarına göre, ilki defter-i 'atik, ikinci ise defter-i cedit olarak adlandırılmaktadır. Üçüncü bir tahrir yapılması durumunda isimlendirme değişmekte buna göre, ilk deftere “*defter-i köhne*”, ikincisine “*defter-i atık*”, üçüncü deftere ise “*defter-i cedit*” denilmektedir (Kılıç, 1999: 241). XVII. yüzyılın başlarında klasik tahrirlerin terk edilmesiyle birlikte Nüfus/Hane, Mukataalar, Cizye, Timar ve Evkaf defterleri yerine, daha ayrıntılı bilgi içeren belli konulara yoğunlaşan, Avâriz-Hâne Defterleri, Mukataa Defterleri, Cizye/Cizye Muhasebe Defterleri, Timar Tevcih/Yoklama/Defterleri, Evkaf Tahriri/Evkaf Yoklama Defteri, Nüfus Yoklama Defterleri, Vilayet Muhasebe Defterleri, Mevâcib Defterleri, Tahrir-i Emlâk ve Nüfus Defterleri, Nüfus Tahrirleri, Temettü'ât Defterleri gibi defterler tutulmaya başlanmıştır (Öztürk, 1997: 251; Kılıç, 1999: 242).

Nüfusla ilgili bilgilerin en önemli kaynağı olan tahrir defterlerinin amaçları ve tutulma usullerine bakarak, günümüz benzeri nüfus hizmetlerinin aynısını buralarda görmeye imkân yoktur (Bilgi, 2000: 118). Öz’e (2011: 21) göre tahrirler gerçekte nüfus sayımı olmadığından çeşitli sebeplerden nüfusun büyük bir bölümü (kadınlar, çocuklar, askeriler) kayıt dışı tutulmuştur. Ancak tahrir defterlerindeki nüfus rakamlarının özelliklerine dikkat edilmek şartıyla şehir, kasaba, köy, mezra, cemaat nüfusları hakkındaki veriler kullanılarak, demografik değişimler, nüfus ve iskân hareketleri, kent ve kasabalarla köylerin büyüklükleri, Müslim-Gayrimüslim nüfus oranları vb. konularda verimli tahliller yapılabilmektedir (Öz, 2011: 21).

Modern anlamda Osmanlı’daki nüfus hizmetleriyle (sayım, kayıt düzeni ve teşkilatlanmayla) ilgili köklü çalışmalar, 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri, 1801 yılında Fransa ve Britanya’da (Şaşmaz, 1995: 289) yapılan nüfus sayımlarından 30-40 yıl sonra, 1831 yılında başlamıştır. Bu yüzden

1829 yılında İstanbul'da yapılan yerel nüfus yazımı/sayımı bir tarafa bırakılacak olursa, 1831 nüfus sayımı/yazımı nüfus hizmetleri tarihi bakımından milat sayılmaktadır.

A) 1831 Nüfus Sayımı

Günümüzde yürütülen nüfus hizmetlerinin kayıt düzeni, teşkilatlanması ve dayandığı temel prensipleri bakımından 1831 nüfus sayımı önemli bir yere sahiptir. Bu sayım Mısır, Arabistan, Arnavutluk Bosna ve Güneydoğu Anadolu dışında (Şaşmaz, 1995: 290) ülke genelini kapsamı açısından ilk sayım olarak kabul edilmekle birlikte, Karpat (2010: 64-65) gibi bazı yazarlar, II. Mahmut tarafından Anadolu ve Rumeli'de sayımı yürütecek memurlara gönderilen talimatta yer alan "bunu usulü sabıkadan çıkarmağa gelemes" ifadesinden hareketle, 1831 sayımının ilk olmadığını ve sayım yönteminin uzak olmayan sayımlarda sık sık uygulandığı sonucunu çıkarmaktadırlar. Yine bu kapsamda, 1831 sayımlarıyla ilgili benzer görüşleri dile getiren Erler (2009: 169), yönetsel anlamda Doğu Roma İmparatorluğunun mirasından kısmen etkilense bile, Osmanlının çok eskilerden beri ve farklı dinamiklerden dolayı vergi esasına dayalı nüfus sayımı yaptığını ve kayıt tuttuğunu ifade etmektedir.

Nitekim birçok çalışmada Osmanlıda yapılan çağdaş veya modern anlamda "ilk genel nüfus sayımı" olarak 1831 sayımının gösterilmesine karşılık, Bingöl (2004: 45) bunun doğru olduğunu ancak, 1829 İstanbul Sayımının -ülke çapında ve genel olmamasına rağmen- çağdaş anlamda ilk nüfus sayımı olduğunun ifade etmektedir.

Özü itibarıyla ilk nüfus sayımı/yazımı olmakla birlikte, 1831 sayımı aslında günümüzdeki teknik anlamda yürütülen nüfus hizmetlerinden doğan ihtiyacı karşılamak için yapılmamıştı. 1831 sayımının en önemli sebebi Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, yeni kurulan ve "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adı verilen orduya alınacak asker potansiyelinin tespiti ile vergilerin dağılımı, tahsilinde görülen aksaklıkların düzeltilmesi ve cizyenin yeniden tayin edilmesi idi (Karpat, 2010: 67; Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000: 94). Sayımın bir başka nedeni olarak özellikle 1828 yılında yapılan Rus Savaşının sonunda, Rusların Osmanlı nüfusu ile ilgili akıl almaz iddialarına bağlayanlar olsa bile (Urguhart, 1833, aktaran Karpat, 2010: 71), sayımda sadece erkeklerin sayılmış olmasıyla bu iddiaların fazla ciddiye alınmadığını göstermektedir.

Karal'a (1943:189-190) göre, 1831 sayımının esbabı mucibesi (gerekli sebebi), mal değerinin ve zilyetliğinin değişmesi nedeniyle vergilerin gereğinden az veya fazla toplanması, bazı derbent ve hanların yıkılıp yok olmasına rağmen, bunların bakım ve tamirinin vergiden muaf tutulmasının anlamını yitirmesidir. Karal (1943: 22-23), 1831 sayımını, ilk genel sayım olması; Rumeli ve Anadolu'da yapılmış olan bu ve bundan sonraki sayımların hiçbirinin henüz yayınlanmamış olması nedeniyle önemli görmektedir. Yazara göre 1831 sayımı politik bir amaca yönelik olmayıp, Devlet bu sayımla askerlik ve vergi bakımından Müslüman ve Hristiyan nüfus sayısını öğrenmek istemiştir.

1831 sayımına göre, 1.939.236'sı Müslüman, 230.519 reaya olmak üzere 2.1708.847 erkek nüfus Anadolu'da; 500.697'i Müslüman ve 833.994'ü reaya olmak üzere toplam 1.334.691 erkek nüfus Rumeli'de; Kıbrıs ve Akdeniz adalarıyla birlikte, 2.467.128'i Müslüman, 1.147.470'i reaya olmak üzere; Osmanlı'daki toplam erkek nüfus 3.615.330 olarak tespit edilmiştir (Behar, 2011b: 23-24).

1831 sayımını nüfus hizmetleri açısından önemli kılan husus, vergiye tabi ve askerlik hizmetiyle yükümlü erkek nüfusun doğum, ölüm ve nakil gibi nüfus olaylarının takibi için defterlerin tutulmaya başlanmış olmasıdır. Çünkü Cerîde Nâzırı Mehmed Said Paşa tarafından hazırlanan ve padişaha sunulan bir düzenleme ile vilâyet ve kazalarda yapılan sayımlarla ilgili tutulan defterlerin İstanbul'a gönderilmesi teklif edilmiş, yapılan sayımların boşa gitmemesi için konunun bir nizamnameye bağlanmasını istemiştir. Cerîde Nâzırı Said Efendi'nin nizamnameye bağlanmasını istediği konular özetle;

- Nüfus olaylarını bildirmek üzere Anadolu ve Rumeli'nin her bir kazasında yerli halktan birer mukayyid görevlendirilmesi,
- Doğan çocukların ismi, babasının isminin altına doğum tarihiyle birlikte kaydedilmesi,
- Ölen şahısların isimlerinin üzeri çizilerek, ölüm tarihinin yazılması,
- Bulundukları yerleri değiştirenlerin kayıtları defterlerinden bulunup gerekli değişikliklerin yapılması,
- Bu sistemin düzenli olarak devamı ve kontrolü için Anadolu'da livâ merkezlerinde, Rumeli'de ise her bir kazada güvenilir bir nâzır-ı defter tayin olunması,
- Papaz ve kocabaşların da reayânın doğum ve ölümlerini, gelip-geçenleri ve göçenlerini deftere kaydettirmeleri, gibi hususların düzenlenmesi istenmiştir (Os-Ar, 2013).

Çadircı'ya (2007: 131) göre bu tarihlerde kurulan Ceride Nezareti ve buna bağlı olarak taşrada örgütlenen Defter Nazırlıkları günümüz nüfus müdürlükleriyle hemen hemen aynı görevleri yapmaktaydı.

B) 1831- 1914 Arası Nüfus Sayımları

1831 yılında yapılan nüfus sayımının özellikle askerlik açısından beklenen sonuçları vermemesi, yeni nüfus sayımının yapılmasını ihtiyaç haline getirmiştir. İlk nüfus sayımından 13 yıl sonra 1844 yılında bir askeri yetkilinin idaresinde, özellikle ordunun ihtiyaçlarını gözeten yeni bir sayımın yapılmış olması bu iddiaları doğrulamaktadır (Karpaz, 2010: 70). Tahminlerden çok uzun süren 1844 nüfus sayımı sonuçları resmi olarak açıklanmadığı halde, A. Ubicini ve Eugene Boré tarafından 1850 yılında Avrupa'da yayımlanmıştır (Akarlı, 1972: 43-44). Bu sayımla ilgili kayıtlar Osmanlı arşivlerinde olmasına rağmen, kimse tarafından incelenip yayımlanmadığı için, Ubicini ve Boré'nin verileri hâlâ tek başvuru kaynağı olarak kabul edilmektedir (Akarlı, 1972: 47). Hiç şüphesiz 1844 sayımının tek amacı "Redif Asâkir-i Mansûre" adıyla Yeniçeri Ordusu'nun yerine kurulan yeni ordunun ihtiyaç duyduğu gerekli insan kaynağını karşılamak değildi, aynı zamanda yöneticiler, halkın daha iyi idaresi için mevcut nüfus hakkında bilgi edinmek istiyorlardı (Akarlı, 1972: 43).

Ubicini'nin tespit ettiği rakamlara göre 1844 sayımı/yazımıyla Osmanlı nüfusu; 15.500.000'ni Avrupa'da; 16.050.000'ni Asya'da; Mısır Trablusgarb, Fizan ve Tunus'u dahil 3.800.000'ni Afrika'da olmak üzere toplam 35.350.000 olarak tespit edilmiştir (Behar, 2011b: 26; Elibol, 2007: 153).

1844 sayımından sonra, 1866 yılında Tuna Vilayetinde yapılan sayıma kadar geçen dönemde yapılan sayımlarla ilgili çok yüzeysel değerlendirmeler bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv uzmanları tarafından hazırlanan "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)" konulu araştırmada yer alan bilgilere göre, 1844 sayımından sonra 1852'de Rumeli'de, 1856'da Anadolu ve Suriye'de nüfus sayımları yapılmıştır. 1870'de genel bir nüfus sayımı yapılması için çalışmalar yapılmışsa da çeşitli sebeplerden dolayı bu sayım gerçekleşmemiştir (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000: 96). Akarlı (1972: 14) 1864-1876 yılları arasında ülke genelinde nüfus sayımı olmasa bile, Eyalet düzeyinde çeşitli bölgesel sayımların olduğunu belirtmektedir. Örneğin Şaşmaz'a (1995: 296) göre Kırım Savaşını müteakiben Kadastro dairesince 1858 yılında mali amaçlar için

yeni bir sayım yapılmış, arazi miktarı, arazinin değeri gibi hususlar sayılmış ve ahalinin geliri hesaplanmaya çalışılmıştır.

Osmanlı nüfus sayımları arasında en kapsamlı olanı 1866'da başlayıp 1873 yılında tamamlanan Tuna Vilayetinde, kısmen de Irak'ta yapılan sayımdır. Kadınların kaydedilmediği bu sayımda, bir hanedeki kişi sayısı, bu kişilerin yaşları, medeni durumları, meslekleri ve mal varlıkları kaydedilerek pek çok defter tutulmuş, sonra bu defterler özetlenerek tek deftere indirgenmiştir. Çok ayrıntılı olması yanında 1866 yılında yapılan sayımın önemli amaçlarından biri de Osmanlı vatandaşı olan herkese "Tezkere-i Osmaniye" veya Osmanlı Nüfus Cüzdanı vermek olmuştur. Tuna için 5 milyon, ülke geneli içinde 15 milyon nüfus cüzdanının basımı için hazırlıklara başlanmıştır. (Karpas, 2010: 79-80). 1866 sayım sonuçları Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından eğitim, ekonomik ve sosyal reformların yanında, vilayet dahilindeki göçmenleri yerleştirmek için merkezi yönetimden yeterli kaynakları almak amacıyla kullanılmıştır (Mutlu, 2003: 4-5; Şaşmaz, 1995: 297).

Osmanlıda nüfus sayım ve kayıt düzenini belirli ilkelere bağlanması için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu maksatla 1874 yılında tamamlanan yeni sayım ve kayıt düzeni ülke içindeki karışıklıklar nedeniyle uygulamaya geçirilememiştir. Karışıkların dinmesi ve Şurayı Devlet (Danıştay) tarafından hazırlanan Sicil-i Nüfus Nizamnamesinin 4 Eylül 1881'de yürürlüğe girmesiyle birlikte 1881-1882 yıllarında yeni sayım ve kayıt çalışmalarına başlanmıştır. Çok uzun süren bu sayım ve yazım çalışmaları pek çok vilayette 1886/87 yıllarına kadar tamamlanamamıştır. İstanbul'da bile sayım ve yazım 1885 yılında ancak tamamlanabilmiştir. 1893 yılında sonuçları yayınlanan bu sayımlar, Osmanlı nüfusu ile ilgili XIX. yüzyılda derlenmiş en kesin, eksiksiz ve güvenilir rakamları vermektedir. (Karpas, 2010: 96-106; Özgür, 1999).

Sonuçların 1893 yılında Padişaha ayrıntılı raporla sunulması nedeniyle 1881-1893 sayımı da denen, bu çalışma, "Osmanlı'nın çağdaş anlamda ilk genel nüfus sayımı" kabul edilmektedir. Bu sayımda vergileme ve askerlik gibi amaçlar gözetilmemiş, kadınlar ilk kez sayıma dahil edilerek nüfusun nitelikleri tespiti çalışılmıştır. Yemen, Hicaz, Trablus, Bingazi gibi eyaletlerde hiç sayılmamasına ve bazı sancak ve kazalarda eksik sayılmasına rağmen, sayım ülke genelinde yapılmış, sayım için Dâhiliye Nezaretinde özel bir birim kurulmuş, ülkenin her yerinde geçerli standart yöntem ve formlar kullanılmış, sayımın güncel tutulması için gerekli tedbirler alınmıştır (Behar, 2011b: 42). Yüksel (2006: 74) 1881/1893 sayımının modern

anlamda ilk nüfus sayımı/ yazımı kabul edilmesi iddialarına karşılık, Divriği'ne ait 1870 (H.1286) tarihli Esas Nüfus Defteri kayıtlarını üzerinde yaptığı incelemeye dayanarak, Osmanlıdaki modern anlamda ilk nüfus sayımının 1870'lere kadar gittiğini ileri sürmektedir.

Daha önce yapılan düzenlemeler ışığında 1903 yılında başlayan yeni bir nüfus sayımı ve yazımı, 3 yıl devam ederek 1906 yılında tamamlanmış (Shaw, 1978: 335) ve sayım sonuçları Asır Gazetesinde yayınlanmıştır (Şaşmaz, 1995: 294). 1881-1893 sayımında olduğu gibi, 1903-1906 sayımında da nüfus, bulunduğu yere göre değil, daimi ikametesi esas alınarak sayılmıştır. Sayımdan elde edilen bilgiler Esas Defter adı verilen büyük defterlere aktarılmış, mahalle esasına göre oluşturulan bu nüfus kütükleri, 1885 sayımının ürünü olan Atık Defterlerinin yerini almış, çeşitli güncellemelerle bu defterlerin kullanımı günümüze kadar intikal etmiştir (Behar, 2011b: 58).

Osmanlı'nın son nüfus sayımı Birinci Dünya Savaşından hemen önce 14 Mart 1914 yılında yapılmıştır. Fakat bu sayımda daha çok 1905 yılında yapılan sayımın verilerinden yararlanılmıştır (Shaw, 1978: 335).

III) NÜFUS KAYIT DÜZENİ

Yabancı kaynaklarda nüfus kayıtları (registration) ile nüfus sayımı (census) birbirinden ayrılırken, Türkiye'de genel olarak nüfus sayımı, yazımı ve nüfus kayıtları birbirine karıştırılmaktadır. Osmanlıda nüfus sayımı, yazımı ve kayıt tutulması genel olarak nüfusun defterlere kaydedilmesi anlamına gelmektedir. 1914 yılında yapılan tek nüfus sayımı dışında kalan bütün sayımlar aslında nüfusun yazımı, yani nüfusun defterlere kaydedilmesini içermektedir. Bu yüzden bu dönemlerde yapılan sayımlardan hiçbirisi bir yıldan daha az bir sürede bitirilememiştir.

Günümüzde yürütülen nüfus hizmetlerindeki kayıt düzeni ile Osmanlı dönemindeki kayıt düzeni hiç kuşkusuz birebir aynı değildi. Nüfus kayıtları zaman içinde ve duyulan ihtiyaçlara göre şekillenerek günümüze kadar intikal etmiştir. Osmanlı dönemindeki kayıt sistemini üç farklı dönemde ele almak mümkündür. Birinci dönem, devletin kuruluşundan 1831 yılına kadar devam eden "Klasik Tahrir Kayıtları Dönemi", ikinci dönem, 1831'den 1881/82 yılına kadar devam eden "Özel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi", üçüncüsü ise 1881'den Osmanlı'nın sonuna, oradan günümüze kadar devam eden "Genel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi"dir.

A) Klasik Tahrir Kayıtları Dönemi (Kuruluştan 1831 yılına Kadar)

1831 yılına kadar devam eden birinci dönem, tapu tahrir geleneğinin gereği olarak tutulan defterlere dayanmaktadır. Bu defterler aynı zamanda birer nüfus defteri gibi de düşünüldüğünden timar tevcih kayıtlarını hatırlatır biçimde insanların tarifleri de yapılmıştır. Öyle ki XIX. yüzyıla ait nüfus defterlerinde aile reisinin bir fotoğrafı çizilmiş, "uzun boylu, kara sakallı, açık alınlı, şaşı gözlü" gibi tabirler kullanılmıştır. Temettuat nizamnamelerinde, yazım sırasında bu usullere uyulması istenmiştir (Adıyeke, 2000: 771). Uygulanan sistemle kişilerin tespiti ve birbirlerinden ayrılmasına çalışılmıştır. Fakat bu dönemde vergi ve asker toplanması amaçlandığından, kayıtlar timar sistemi uygulanan yerlerde kadın nüfus dışarıda bırakılacak şekilde tutulmuştur. Kayıtlar statik olup, nüfus olayının olduğu dönemde değil, sayım yapılan dönemde güncellenmiş, kişiler arasında akrabalık bağı kurulmamıştır.

Bu dönemde, günümüz nüfus kayıt sistemine benzer bazı kayıtlar, Osmanlı Coğrafyasında yaşayan ve Hazreti Peygamber soyundan gelenlerin (seyyid ve şeriflerin) soylarını takip etmek için görevlendirilen “Nakibü’l-eşraf Kaymakamları” tarafından tutulmuştur. Kılıç’a (2005: 15) göre bu amaçla tutulan ve İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivdeki 38 defterden de anlaşılacağı üzere, kadınlar da dahil olmak üzere bütün aile fertleri soy bağı esasına göre defterlere kaydedilmiş ve defterler sürekli güncellenmiştir. Bu kayıtlar günümüz nüfus kayıtlarıyla büyük bir benzerlik arz etmektedir. Belki de Nakibü’l-eşraf Kaymakamlarının nüfus konularına aşinalıklarından dolayı olacak ki, 1830 Ankara nüfus sayımında görev almak üzere Defter Nazırı olarak Nakib’ül-eşraf Kaymakamı Numan Efendi teklif edilmiştir (Çadircı ve ark, 2000: 16).

B) Özel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi (1831-1881/82)

1831-1881/82 arası kapsayan “Özel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi” modern anlamda nüfus kayıt sisteminin öncüsü niteliğindedir. Bu dönem, 1831 yılında yapılan sayım sonuçlarını değerlendirmek ve nüfus hizmetlerini yürütmek maksadıyla oluşturulan Ceride-i Nüfus Nezareti ve taşrada buna bağlı olarak çalışan Defter Nazırlıklarının kurulmasıyla şekillenmeye başlamıştır.

Karpat’a (2010: 66) göre 1829 yılında kurulan nüfus kayıt düzeni neredeyse 1853 Kırım Savaşının başlamasına kadar kusursuz işlemiştir.

Kazadaki nüfus memurları, bütün doğumları, ölümleri ve göçleri kaydedip, yılda birkaç kez İstanbul'a bildirmekle görevlendirilmişlerdir. Kaza başlıca nüfus kayıt birimi olup ve bu uygulama 1881/82 yılında benimsen kayıt düzeninde temelini oluşturmuştur. Yazara göre, Osmanlı arşivlerinde bu dönemde tutulan, ancak henüz hiçbirisi tasnif edilmiş 21 bin nüfus defteri bulunmaktadır.

Askere alma, vergi toplama gibi sorunların çözümüne odaklanıldığı için 1831 sayımında sadece erkekler sayılmış, kişiler arasında soy bağı kurulmamıştı. Üstelik değişik manipülasyonları önlemek için sayım gizli tutulmuştu. Kazaların nüfus kayıtları için temel ölçek olarak kabul edilmesi, günümüzdeki kayıt sisteminin de temelini oluşturmuştur. Bu dönemi özel amaçlı kayıt sistemi yapan husus, vergi toplama ve askere alma amaçlarına hizmet edecek şekilde kayıtların tutulması, klasik dönemden ayıran husus ise kayıtların sayım döneminde değil, doğum, ölüm ve yer değiştirme gibi nüfus olayının olduğu dönemde işlenmeye çalışılması ve bu işleri yürütmek için bir nüfus idaresinin kurulmasıdır. Belli bölgelerin sayılmaması ve ülke genelinde kadınların kaydedilmemiş olması, bu kayıt sisteminin önemli bir eksikliğini oluşturmaktadır.

Taşrada Defter Nazırları tarafından tutulup, Ceride Nezaretlerine gönderilen bazı kayıtlar çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Örneğin, 1 Receb-29 Zilhicce 1255 (10 Eylül 1839-4 Mart 1840) tarihleri arasında Espiye köyündeki nüfus olaylarını içeren Tirebolu Nüfus Yoklama Defteri'nde yer alan bu kayıtlarda, erkek nüfusun oturduğu hane (adres), alametifarika (kişisel özellik), doğum, ölüm gibi günümüz nüfus hizmetleriyle benzeyen, ilginç nüfus olayları yer almaktadır (Yüksel, 2007)².

Bu dönemle ilgili en önemli eksikliklerden kabul edilen kadınların kaydedilmemiş olması yönündeki genel kabul, Yüksel (2006) tarafından yapılan çalışmayla kısmen geçersiz hale getirilmiştir. Yüksel (2006: 73) Osmanlıdaki kadın nüfusun ilk kez 1881/82 yıllarında sayıldığı yönündeki iddiaları (Şaşmaz, 1995: 293; Akbayan, 1985: 1241), halen Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Bölümü Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Divriği'ye ait iki ciltlik 1870 (H.1286) tarihli Esas Nüfus Defterlerindeki verilerle izale etmiştir. 1881'de modern anlamda yapıldığı söylenen sayımdan 11 yıl önce 1870'te Divriği'de yapılan sayımda kadınların da nüfusa yazıldığına dair kayıtların varlığı, bu yöndeki genel kabulleri tartışılır hale getirmiştir.

1870'te gerçekleştirilen sayım neticesinde tutulan Esas Nüfus Defterlerindeki kayıtlar, nüfusun ileriki yıllarda da tespit ve takibine

yarayacak bir özellik taşımaktadır. Söz gelimi; yazımı yapılan hanenin, eğer varsa aile lakabı; hane reisinin baba adı; ailede yer alan fertlerin isimleri; doğum tarihleri; yaşları; birbirleriyle olan akrabalık dereceleri; yine en başta hane reisi olmak üzere çalışabilir durum ve yaştaki erkek nüfusun mesleği; sanatı; temettü denilen yıllık kazancı ve kazançtan alınan vergi miktarı; başka bir yere gitmiş ise gittiği yerin adı; alil, malul, mecnun, kötürüm gibi amel-mânde (çalışamaz) durumdaki erkek nüfusun da mevcut durumunu gibi açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir (Yüksel, 2006: 75). Kayıtlar bu haliyle bile günümüz nüfus kayıtlarından çok daha fazla ayrıntıyı içermekte ve nüfusla ilgili sosyo-ekonomik özelliklere ışık tutmaktadır.

Defterlerdeki nüfusa ilişkin temel bilgilerin yanında “melhuzât” (açıklamalar) kısmında ise; terk-i vatan edenler (vatanı terk edenler); yeni doğanlar; daha önce çalışmak veya askerlik için bir yere gidenler veya evine dönenler ya da iskân için yeni gelenler veya muhtemelen askere gitmemek için sayım sırasında saklı kalanlar (ketim) ile ölenlere dair kayıtlar bulunmaktadır (Yüksel, 2006: 75).

C) Genel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönem (1881/82-Cumhuriyet’e Kadar)

Genel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi, Osmanlının son dönemine kadar uygulanacak, Cumhuriyet döneminde büyük oranda fazla değişmeden günümüze kadar gelecek nüfus kayıt düzenini olup, büyük oranda Şura-yı Devlet (Danıştay) kurulur kurulmaz yaptığı çalışmalarla şekillenmiştir. Taşrada 1853 yılına kadar düzgün işleyen nüfus daireleri önce Tahrir-i Emlak idaresine, daha sonra Askeri İşler Dairesine bağlanması, başta Kırım olmak üzere yurtdışından gelen göçler ve iç karışıklıklar nedeniyle nüfus hizmetleri ve kayıt sistemi ihmal edilmiştir. İşte bu sorunları çözmek açısından Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye’nin bölünmesiyle kurulan Şura-yı Devlet’in ilk işlerinden biri nüfus konularını düzenlemek olmuştur. Şura-yı Devlet 1874 yılında, nüfus sayım yöntemleri, nüfus kayıtlarının tutulacağı defterleri (Esas Defter, İcmal Defteri ve Yevmiye Vukuat Defteri) ve nüfus memurlarının atanmasıyla ilgili olmak üzere üç farklı nizamname hazırlamıştır. Fakat bu nizamnameler ülkedeki karışıklıklar nedeniyle uygulanamamıştır. Danıştay’ın konuyu tekrar ele almasıyla birlikte düzenlemeler bir araya getirilerek 5 Temmuz 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi (bazı kaynaklarda 8 Şevval 1298/ 2 Eylül 1881) tarihinde çıkarılmıştır. (Kapat, 2010: 94-95; Yüksel, 2006: 73; Güler, 2001: 80-81).

Her ailenin bir birim kabul edildiği bu kayıt düzeninde üç tür defterin tutulması öngörülmüştür. Esas Defterlerine, köy ve kasaba mahallinde yaşayan bütün nüfus, tek tek birinci sütuna, aile üyeleri ikinci sütuna kaydedilecek, kişilerin yaşı, askerlik ve kişisel durumu belirtilecekti. Köy ve mahalle defterlerinden sağlanan bilgiler esas alınarak din ve etnik aidiyetine göre bütün nüfusun toplam sayısı da İcmal Defterlerine kaydedilecekti. Doğum, ölüm, göç ve askerlik durumundaki değişikliklerin Yevmiye Vukuat (Günlük Olaylar) Defterine kaydedilmesi öngörülmüştü (Karpas, 2010: 94-95).

Bu dönemi genel amaçlı nüfus kayıt dönemi yapan husus, devletin artık vergi ve askere alma dışında, ülkede yaşayan vatandaşları kayıt altına alması, bunların nüfus olaylarını güncel tutması maksadıyla öncekilere nazaran daha ayrıntılı ve sistematik bir kayıt düzeni getirmesidir. Bu kayıt düzeninde kadınlarda dahil, herkes nüfus kütüklerine kaydedilmekte ve nüfus olaylarının gerçekleştiği andan itibaren nüfus idarelerine bildirilmesi zorunlu hale getirilmektedir. Günümüz nüfus kütüklerinin dayandığı 1905 “Genel Nüfus Yazımı”, ilke esas ve uygulama bakımından 1881 yılındaki nüfus kayıt düzeninin tamamen bir devamı niteliğindedir. 1905 yılında yeni olan şey, mevcut kayıtların güncellenmesinden ibarettir.

1914 yılında çıkarılan 1929 sayılı Sicill-i Nüfus Kanunuyla Osmanlı nüfus sistemi, kayıt düzeni ve nüfus idaresi bakımından en ileri haline kavuşmuştur. Bu Kanun, Cumhuriyet döneminde 1972 yılında kabul edilen, ancak 1974 yılında yürürlüğe giren 1587 sayılı Nüfus Kanununa kadar, ufak bazı değişiklikler dışında 60 yıl kesintisiz yürürlükte kalmış ve Cumhuriyet dönemi nüfus sisteminin de temelini oluşturmuştur. Birinci maddesinde “*Bilûmum Osmanlılar kendilerini sicilli nüfusa kaydettirmeye mecburdur*”, denilerek nüfus kütüklerine kayıt olmak zorunlu hale getirilirken, üçüncü madde ile hangi hususların kayıt altına alınacağı belirtilmiştir. Buna göre: kişinin isim ve şöhreti; Müslümanların dini; Gayrimüslimlerin dini mezhebi ve hangi cemaate mensup oldukları; baba adı ve doğum yeri; ana adı; kişinin doğduğu vilayet ve kazası; doğum tarihi; ikametgâhı; sanat ve sıfatı; okur-yazar olup olmadığı; seçim ehliyeti; askerlik dairesi; erkek nüfusun boy, göz, çehre, bıyık, sakal ve saç rengi; sabit belirtileri; evli ise karısının birden fazla olup olmadığı, anne ve babasının hayatta olup olmadığı; askerlik yaş ve derecesi; güneş ve ay takvimine göre deftere kayıt tarihinin kütüklere yazılması gerekliydi.

IV) NÜFUS HİZMETLERİNDE İDARİ ÖRGÜTLENME

Osmanlıda nüfus yazım/sayım işlerini yürütmek ve kayıtları güncel tutmak maksadıyla özel örgütlenmeye gidilmesi 1831 sayımı ile birlikte olmuştur. Geçmiş yıllardaki uygulamaların daha etkin ve kapsamlı hale getirilmesi düşüncesi yeni bir nüfus teşkilatının kurulması bakımından önemli bir gerekçe olmuştur. Nüfus sayım işlerinin gözetilmesi, nüfus kayıtlarının tutulmasının kontrol edilmesi maksadıyla, 1835 yılında Dahiliye Nezareti bünyesinde (Karpas, 2001: 91) Ceride-i Nüfus Nezareti, Sancak merkezlerinde ise bu Nezarete bağlı Defter Nazırlıkları kurulmuştur (Şaşmaz,1995: 290; Shaw, 1978: 327).

Musa Çadircı'ya göre, 1831 yılında kurulan bu örgütler, günümüz nüfus müdürlükleriyle hemen hemen aynı görevi yapmaktaydılar. Sancak merkezindeki Nazıra bağlı olarak kasabalarda görev yapan “mukayyid” veya “jurnal” memurları aracılığıyla doğan, ölen, göç edenleri günü gününe kayıtlara geçirilip, altı ayda bir [bazı yazarlara göre üç ayda bir (Yüksel, 2007)] merkeze bildirilmesi Defter Nazırlıklarının görevi idi. Defter Nazırlıkları ayrıca yeni sayımlara yardımcı olmak, Men-i Mürur (yurt içinde seyahat izin belgesi) uygulamasını kontrol etme işlerine de bakıyorlardı. Bu kuruluşlar, Sancak merkezlerinde “Defter Nazırı Dairesi” veya “Jurnalhane” denilen yerlerde faaliyetlerini yürütüyorlardı (Çadircı, 2007: 131-132). Bilal Eryılmaz (1991: 218) muhtar olarak seçilenlerin isimlerinin kadı tarafından şeri'yye siciline kaydedildikten sonra, ayrıca Defter Nazırına ve Ceride Nezaretine bildirilmesine değinere bu nezaretlerin yürüttükleri farklı bir göreve dikkat çekmektedir.

1840'ta maliye kalemleri birleştirilerek Muhasebe-i Umûmiyye Müdürlüğü'nün kurulmasıyla Ceride Muhasebesi lağvedilirken, Ceride Nazırlığı da bütün personeliyle birlikte Varidat Muhasebeciliğine bağlanmıştı. Ceride-i Nüfus Nezareti'nin taşra teşkilâtı önce Tahrir-i Emlâk İdarelerine, kısa bir süre sonra da Ahz-ı Asker İdarelerine (Askeri İşler Dairesi) bağlanması, bu birimlerin sadece nüfus işleriyle ilgili fonksiyonlarının kaybolmasına ve kayıt tutma görevlerinin ihmal edilmesine yol açmıştır (Karpas, 2010: 91-92).

Ceride Nezareti, kısa süre sonra kaldırılmasına rağmen, taşradaki nüfus nazırları görevlerini aynı unvanla sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu durum Tönük'ün (1954: 127), Takvimi Vakayiye dayanarak, Mutasarrıflık olan Kastamonu'da 1861 yılındaki memurları, Mutasarrıf, Mal Memuru, Evkaf

Müdürü, **Ceride-i Nüfus Nâzırı**, Ziraat Müdürü, Kethüda, Divân kâtibi, Tahrirat Başkâtibi, Tahrirat kâtib muavinini olarak tespitinde de anlaşılmaktadır. 1871 İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesinden sonra, 1880’lerde Vilayetlerin durumuyla ilgili Teşkilat Şemasında “Nüfus Nezaretleri”de yer almaktadır (Ortaylı, 200:527). Yine II. Abdülhamid’e sunulan 13/S/1314- 17 Ocak 1897 tarihli Layihada, Adana Nüfus Nezareti Başkâtibi İzzet Sami Bey, Nüfus Nazırı sıfatıyla Anadolu’nun durumunu kısmen anlattıktan sonra, ağırlıklı olarak nüfus daireleri ile nüfus memurların sıkıntılarını dile getirmektedir (Oguz, 2007: 160). Bütün bunlar Defter Nazırlarının, 1881/82 yılında kurulan Nüfus-u Umumi İdaresinden (Karpaz, 2010: 92) sonra da görevlerini sürdürdüklerini göstermektedir.

1858 tarihli “Vulât-ı İzâm, Mutasarrıfın-i Kirâm ve Kâim-i Makâmıların Vezâyıfı Talimatı”, 1864 tarihli Tuna Vilayet Nizamnamesi ve 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesinde nüfus hizmetleri ve nüfus görevlileriyle ilgili herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Fakat 1871 yılında çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnamesinde taşrada nüfus işlerini yürüten memurların görevlerine yer verilmiştir.

1871 İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnamesinin 3 üncü maddesinde Vilayet ve Kazalarda bulunan memurlar sayılırken, Vilayetlerde Emlâk, Nüfus ve Evkaf idarelerinin reislerine, Liva ve kazalarda ise Emlâk ve Nüfus Ketebesine atıfta bulunulmuştur. Nizamnamenin 31 inci maddesinde Nüfus Dairelerinin görevleri, Emlak Dairleriyle birlikte aynı maddede yer almaktadır. Maddenin ikinci bendinde görevleri düzenlenen nüfus daireleri, emlak ve nüfusa ilişkin bütün kayıtların tutulması ile beraber genel olarak nüfusun doğum, ölüm, nakil, geçiş belgeleri ve pasaporta ilişkin işlere bakmakla sorumlu tutulmuşlardır.

Aynı Nizamnamenin 40. maddesinde Liva merkezlerinde emlak ve nüfus memurlarının, 47. maddesinde ise Kazalarda bulunan emlak ve nüfus memurlarının görevleri düzenlenmiştir.

1881 yılında hazırlanan nizamnameden sonra, nüfus konusunda daha güçlü bir örgütlenmeye gidildiği görülmektedir. Fakat bu dönemdeki nüfus hizmetleriyle ilgili teşkilatlanma hakkındaki bilgiler kaynaktan kaynağa aktarılan sınırlı malumattan ibarettir. Tönük’ün (1945) çalışmasında yer alan bilgiler, İÇ-DÜZEN (İçişleri Bakanlığı, 1972) çalışmasında, buradaki bilgilerde Cumhuriyetin Kuruluşunun 50. yılında (1923-1973) hazırlanan İçişleri Bakanlığı Kuruluş ve Tarihi Gelişimi adlı çalışmada, aynı kapsamda hazırlanan 70 yıl çalışmasında ve birçok resmi ve gayri resmi web

sayfasında tekrarlanmaktadır. Buna göre 1884 (1301) de Nüfusu Umumiye Müdüriyeti kurulmuş, 1889 (1306) da teşkil edilen bir komisyonun çalışmalarıyla Nüfusu Umumiye Müdüriyeti “Sicili Nüfusu Ahali İdareyi Umumiyyesi”ne dönüştürülmüştür. Bu müdürlük pasaport kalemi, mürur kalemi, vilâyat kalemi, Dersaadet kalemi gibi bürolara taksim olunmuştur.

Nüfus idaresinin teşkilat yapısıyla ilgili Osmanlı döneminde yapılan son düzenleme 1913 yılına denk gelmektedir. 1913 (9 Kânunuevvel 1329) tarihli Nizamnameye göre Dâhiliye Nezareti teşkilâtı içinde Nüfus Müdüriyeti ana hizmet birimi olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu müdürlüğün görevi, *“devletin nüfus muamelâtını ve nezaretin buna müteallik olan muhaberatını idare ve icra ve nüfus istatistikleri tertip ve tanzim ve tahriri nüfus hakkında tedabiri lâzıma ittihaz ve tatbik ve netayicini tetkik ve teltik (m.12)”*, şeklinde belirlenmiştir (Tönük, 1945: 6). Yine aynı yıl çıkarılan 1913 tarihli İdare-i Umumiyeye-i Vilâyat Kanunuyla nüfus hizmetlerinin taşra örgütlenmesi yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, sicill-i nüfus idareleri vilayet merkezlerinde birer nüfus müdürü ile lüzumu kadar kâtipten oluşmuştur. Sicilli Nüfus İdarelerinin Teşkilâtıyla Memurlarının Vazaifi Hakkında Nizamnameye (madde: 7-23) göre nüfus müdürleri, kendilerine verilecek vukuat ilmühaberlerine onaylamak ve on gün içinde vukuat defterlerine ve sicilli nüfusa kaydetmekle görevlidirler. Ayrıca askerlik işlerini takip ve nüfus işlerini teftiş etmekten de sorumludurlar (Tönük, 1945: 237).

Daha sonraki yıllarda Nüfus sicillerinin tutulması 1914 yılında çıkarılan 1929 sayılı Sicill-i Nüfus Kanunu ile düzenlenmiştir. Bu kanun ve 1915 tarihli “Sicilli Nüfus İdarelerinin Teşkilatı İle Memurların Vezaifini Mübeyyin Nizamname” ile nüfus idarelerinin kuruluş ve görevleri toplu bir biçimde ele alınarak düzenlenmiştir.

SONUÇ

Yapılan analizlerden, Osmanlı Devletinin, arazi ve nüfus yazımı/sayımı ve bunlarla ilgili kayıtların tutulmasına özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Devletin kuruluşundan itibaren fethedilen topraklarda ve belirli periyotlarla ülkenin önemli bölümünde asker alma ve vergi toplama gayesi ile yapılan tahrirler nüfus hizmetlerinin ilk nüvelerini oluşturmuştur.

1831 yılından itibaren daha kapsamlı ve sistematik hale getirilen tahrirler, oluşturulan özel kayıt sistemi, Cerideyi Nüfus Nezaretinin kurulması ve taşrada bu nezarete bağlı birimlerle yeni bir aşamaya gelmiştir. 1844, 1866, 1881/1893 ve 1905 gibi sayımlarla devam eden nüfus

hizmetleriyle köklü geleneği olan kayıt düzeni ve teşkilatların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

1831 öncesi klasik tahrir amacıyla tutulan kayıtlar 1831-1881 arasında özel amaçlı nüfus kayıt sistemine, 1881'den sonrada, -kimilerine göre 1870'li yıllardan itibaren- kadınların da nüfusa kaydedilmesi ve getirilen kayıt düzeni ve ilkeleriyle- günümüzdeki modern nüfus hizmetlerinin neredeyse aynısı olacak şekilde genel amaçlı nüfus kayıt sistemine ulaşılmıştır.

1835 yılında Dâhiliye Nezareti bünyesinde nüfus hizmetlerini yürütmek için kurulan Ceride-i Nüfus Nezareti kısa bir süre sonra kaldırılıp görevleri Varidat Muhasebesine devredilmiş, Defter Nazırlıklarından oluşan taşra teşkilatı önce Tahrir-i Emlâk idarelerine, kısa bir süre sonra da Ahz-ı Asker İdarelerine (Askeri İşler Dairesi) bağlanmıştır. Şura-yı Devlet (Danıştay) 1869 kurulmasıyla birlikte ele alınan nüfus hizmetleri 1881/82 yılında kurulan Nüfus-u Umumiye Müdüriyeti, 1889 tarihinde Sicili Nüfusu Ahali İdareyi Umumiyyesi olarak yeniden örgütlenmiştir. 1905 yılında yapılan Genel Nüfus yazımı ve 1914 yılında çıkarılan Sicill-i Nüfus Kanunuyla Osmanlı dönemindeki nüfus hizmetleri kesintiye uğramadan Cumhuriyet'e intikal etmiş, bugünkü nüfus kayıt sisteminin temelini oluşturmuştur.

Sonuç olarak bu çok kapsamlı olmayan inceleme bile, Osmanlı döneminde yürütülen nüfus hizmetlerinin çok iyi kurgulandıklarını, halen tutulan kayıtlardan daha kapsamlı ve ayrıntılı olduklarını, bu yönüyle hala günümüze ışık tutacak yönlerinin olduğunu göstermektedir.

SONNOTLAR

¹ Bu çalışmaların bir kısmı aşağıdaki şekildedir;

- “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşam Tarzları”, Akis (2004),
- “Nüfus İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arabgir”, Aksin ve Karakaş (2002),
- “Nigde'nin Selçuklular Devrindeki Nüfusuna Dair”, Akşit (2004),
- “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı”, Aygün (2008),
- “XV Yüzyıl Sonlarında Eğriboz Adası Ekonomi ve Nüfus 1474 Yılıının Osmanlı Kayıtları”, Balta (1992),
- “İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme”, Bingöl (2004),
- “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)”, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (2000),

- “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, Çadircı (1980),
- “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, Çakar (2003),
- “Tiryanda Nahiyesi Çengele Karyesinde (Torbalı-Orman köy) 1321 (Miladi 1905) Yılı Osmanlı Nüfus Sayımı”, Çetin (2012),
- “19. Yüzyılda Kangal Kazası’nın Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair”, Eken (2008),
- “Tahrir Defterlerine Gore XVI. Yüzyılda Uşak Kazası”, Gökçe (2001),
- “Gümölcine Kasabası Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler (XV-XIX. Yüzyıllar)”, Gökçe (2005a),
- “XIX. Yüzyılın Sonlarında Kırşehir Sancağının Demografik Yapısı”, Günay (2006),
- “XVI. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Şehrinin, Nüfusu ve Vakıflar: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, İlhan (1992),
- “Maraş Tahrir Defteri (1563)”, İnanç ve Elibüyük (1988),
- “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya’da Yerleşme ve Nüfus” Kara (2005),
- “XX. Yüzyıl Başlarında Niğde Sancığı’nın Nüfusuna Dair”, Kaya (2006),
- “XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağının Demografik Durumu ve İskan Siyaseti”, Kaya (2007),
- “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimuslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, Özcan (2011),
- “10120 Numaralı Temettuat Defteri’ne Göre Atabey Kazası’nın Sosyal Ve Ekonomik Durumu, (1844–1845)”, Songun (2006),
- “Aydın Livasının Nüfus Hakkında H.1261/M.1845 Tarihli Bir Defter”, Telci (2006),
- “Hamidâbât Kazasında Nüfus (1831-1917)”, Temurçin (2007),
- “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bucak’ta İdari ve Sosyal Yapı”, Uysal (2010),
- “Osmanlı Devleti’nde Yapılan İlk Modern Nüfus Sayımına (1881/1882 -1893) Göre Edirne’deki Ermeni Nüfusu”, Yıldırım (2011).

² Örneğin Tirebolu Nüfus Yoklama Defteri’ne göre; Espiye köyünde 19 numaralı hanede kayıtlı, sarı sakallı 45 yaşında Mehmed oğlu Hüseyin’in Mustafa; 31 numaralı hanede kayıtlı, kara bıyıklı 40 yaşında İsmail oğlu Ali’nin Hasan; 50 numaralı hanede kayıtlı, kara bıyıklı 35 yaşında Mahmud oğlu Hüseyin’in Ali; 54 numaralı hanede kayıtlı, 35 yaşında kara bıyıklı Hasan oğlu Hüseyin’in Ali; 81 numaralı hanede kayıtlı, kara sakallı 38 yaşında Mustafa oğlu Hüseyin’in Mustafa; 114 numaralı hanede kayıtlı, ter bıyıklı 25 yaşında Süleyman oğlu Mehmed’in Hüseyin; 122 numaralı hanede kayıtlı, orta boylu aksakallı 68 yaşında Ali oğlu Salih’in Emin adlı çocukları olmuştu. 124 numaralı hanede kayıtlı, kara bıyıklı 50 yaşında İbrahim oğlu Abdullah ise vefat etmişti (Yüksel, 2007).

KAYNAKÇA

- ADIYEKE, Nuri (2000), “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı 11, Ankara, ss. 769-823.
- AKARLI, Engin Deniz (1972), “Ottoman Population in Europe in The 19th Century; its Territorial, Racial, And Religious Composition”, Madison, University of Wisconsin Unpublised Thesis (M.A.).
- AKBAYAR, Nuri (1985), “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 1238-1248.
- AKİS, Metin (2004), “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşam Tarzları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 22 Sayı: 35, ss. 9-30.
- AKSİN, Ahmet ve KARAKAŞ, Erdal (2002), “Nüfus İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arabgir”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı: 13, ss. 91-125.
- AKŞİT, Ahmet (2004), “Niğde’nin Selçuklular. Devrindeki Nüfusuna Dair”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 36, ss. 1-5.
- AKTAŞ, Necati (1985), “Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Bugünkü Durumu”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, 17-20 Mayıs, *Türk-Arap İlişkileri İnceleme Vakfı, İstanbul Matbaası*, İstanbul.
- ATAMAN, Bekir Kemal (1992), “Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries), Some Considerations”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXV. [V 1992]: pp. 187-198.
- AYGÜN, Necmettin (2008), “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar, ss.75-111.
- BACACI, Sabri, DAĞDELEN, İrfan, DOĞAN Osman, (2011), *Ünye Nüfus Defteri: (1834)*, Ünyeliler Derneği Yayınları, İstanbul.

- BALTA, E. (1992), “XV Yüzyıl Sonlarında Eğriboz Adası Ekonomi ve Nüfus 1474 Yılıının Osmanlı Kayıtları”, Çev. Millas, Herkül, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15 Sayı: 26, ss. 297-301.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1941), "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri" ,I.-II, *İ. U. İktisat Fak. Mecmuası*, Sene 2, 1941, sayı 1'den Ayrı Bası, ss. 23-59 ve ss. 214-247.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1953), "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt:10, ss.1-26.
- BEHAR, Cem (2011a), “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, Ed. İnalcık, H ve Pamuk, Ş.) *TÜİK (DİE) Yayını*, İkinci Baskı, Ankara, ss. 61-73.
- BEHAR, Cem (2011b), “Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927”, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 2, *TÜİK (DİE) Matbaası*, İkinci Baskı, Ankara.
- BİLGİ, Nejdett (2000), “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında”, *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, Sayı: 148-149, ss. 117-124.
- BİLGİN, Süleyman, BİRİNCİ, Ali Mesut, ÇAKICI, Mustafa ve DEMİRCİOĞLU, Sezgin (2010), Trabzon Nüfus Kütüğü (1834), Trabzon Valiliği Yayınları, İstanbul.
- BİNGÖL, Sedat (2004), “İstanbul’da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 23 Sayı: 36, ss. 43-60.
- BOYKOV, Grigor (2004), Demographic Features of Ottoman Upper Thrace: a Case Study on Filibe, Tatar Pazarcık and İstanımaka (1472-1614), Unpublished Master’s Thesis, the Department of History of The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara.
- COOK, M. A.(1972), Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600, Oxford University Press, London.

- CUNO, Kenneth M and REIMER, Michael J (1997), “The Census Registers of Nineteenth-century Egypt: A New Source for Social Historians”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Nov., 24, 2, pp. 193-216.
- ÇADIRCI, Musa (1980), “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, ss. 109-132.
- ÇADIRCI, Musa (2007), *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, (Derleyen Tülay Erçoşkun), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ÇADIRCI, Musa, ARMAĞAN Latif, BİNGÖL Sedat, KOÇ Bekir (2000), 1830 Sayımında Ankara, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim ve Kültür Dairesi Başkanlığı, Ankara.
- ÇAKAR, Enver (2003), “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, ss. 375-392.
- ÇETİN, Necat (2012), “Tiryanda Nahiyesi Çengele Karyesinde (Torbalı - Ormanköy) 1321 (Miladi 1905) Yılı Osmanlı Nüfus Sayımı”, *ÇTTAD*, XII/24, (2012/Bahar), ss.47-85.
- DEMİRCİOĞLU, Sezgin, BİLGİN, Süleyman (2011), Of Nüfus Defteri (1834), Şenyıldız Yayınları, İstanbul.
- DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2000), Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-arazi dağılımı ve Türk Vakıfları). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 43, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2010), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 116, İstanbul.
- EKEN, Galip (2008), “19. Yüzyılda Kangal Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Bahar 2008, ss. 263-298.
- ELİBOL, Numan (2007), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2007/2, ss.135-160.
- ERLER, Mehmet Yavuz (2009), “Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-ı Canik”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Bölüm, 2/8 Yaz, ss. 169-190.

- ERYILMAZ, Bilal (1991), *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, Bilimsel Araştırmalar Dizisi, 16, İşaret, İstanbul.
- GÖKALAP, Özgen (1993), “Cumhuriyetin 70. Yılında Nüfus Teşkilatı”, *Türk İdare Dergisi*, Yıl:65, Aralık, 1993, Sayı, 401, ss. 341-363.
- GÖKÇE, Turan (1994), “1830 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları’na Göre Denizli Şehri Nüfusu Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türk İdare Dergisi*, Sayı: VI, ss. 176-177.
- GÖKÇE, Turan (2001), “Tahrir Defterlerine Gore XVI. Yüzyılda Uşak Kazası”, *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, 25-27 Ekim 2001, C. I, İstanbul, ss. 201-216.
- GÖKÇE, Turan (2005a), "Gümölcine Kasabası Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler (XV-XIX. Yüzyıllar)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XX, Sayı: 2, Aralık, ss. 79-112.
- GÖKÇE, Turan (2005b), "Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından ‘Mufassal-İcmâl’ Avârız Defterleri ve 1701 - 1709 Tarihli Gümölcine Kazası Örnekleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XX, Sayı: 1, Temmuz, ss. 71-133.
- GÖKMEN, Ertan (2012), “Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı:2, Aralık, ss. 381-401.
- GÖYÜNÇ, Nejat (1991), *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fak. 1969, 2. Baskı, Ankara, TTK.
- GÜLER, Ali (2001), *Rakamlarla Türkiye’de Azınlıklar*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- GÜNAY Nejla (2006), “XIX. Yüzyılın Sonlarında Kırşehir Sancağı’nın Demografik Yapısı”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, (2006), ss. 21-33.
- GÜRAN, Tevfik (2011), “19. Yüzyıl Temettuât Tahrirleri”, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Ed. İncılık, H ve Pamuk, Ş.) TÜİK (DİE) Yayını, İkinci Baskı, Ankara, ss. 73-94.
- ISSAWI, Charles (1977), “Population and Resources in Ottoman Empire and Iran”, *Studies in the Eighteenth Century Islamic History*, (Ed: T. NAFF, R. OWEN), Feffer and Simon Inc. Co. London, 1977.

- İÇİŞLERİ BAKANLIĞI (1972), İç-Düzen Genel Rapor, Kitap: 6, Nüfus Hizmetleri, İçişleri Bakanlığı Yeniden Düzenleme Projesi, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara.
- İLBER, Ortaylı (2007), Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara.
- İLHAN M. Mehdi (1991), "The Ottoman Archives and Their Importance for Historical Studies: With Special Reference to Arab Provinces", *Belleten*, LV/213 (1991), ss. 434-435.
- İLHAN M. Mehdi (1992), "XVI. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Şehrinin, Nüfusu ve Vakıflar: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 27, ss. 45-113.
- İNANÇ, Refet, ELİBÜYÜK, Mesut (1988). Maraş Tahrir Defteri (1563), Cilt 1-2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara
- JENNİNGS R. J., (1976), "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies*, Number 7 : pp. 21-57.
- KAHRİMAN, Salih, GÜR, Fevzi (2012), Amasya Nüfus Defterleri 1840, Amasya, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya.
- KARA, Adem (2005), "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya'da Yerleşme ve Nüfus", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı: 17, ss. 1-14.
- KARAL, Enver Ziya (1943), Osmanlı imparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Neşriyat No: 195, Tetkikler Serisi No:87, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2010), Osmanlı Nüfusu 1830-1914, (Çev.) Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KAYA, Mehmet (2006), "XX. Yüzyıl Başlarında Niğde Sancağının Nüfusuna Dair", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.19, Konya, ss. 193- 210.
- KAYA, Mehmet (2007), "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağının Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 41, ss. 59-79.

- KILIÇ, Orhan (1999), "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 1, ss. 155-178.
- KILIÇ, Rüya (2005), *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- KOÇ, Gülçin (2008), "Sadullah Efendi'nin İlm- i Nücûm Kaynaklarından Tanzimat Ankara'sına Bir Katkı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, ss. 369-391.
- KOÇYILDIRIM, Taner (1978), *Nüfus Hizmetleri, Sınıf: II, Yaygın Yüksek Eğitim Kurumu, Örgün Yüksek Öğretim Dairesi, Meslek Yüksek Okulları Ders Kitapları*, Ankara.
- KURT, Yılmaz (2005), "1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine", *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, Sayı: 2, ss. 72-83.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1995). "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, Cilt: LIX, Sayı: 225, ss.395-419.
- LEILA, Erder and SURAIYA, Faruqi (1979), "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620", *Middle East Studies*, Vol.: 15 No: 3, pp. 328–345.
- McCARTHY Justin (2000), "Muslims In Ottoman Europe: Population From 1800 to 1912" *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, 2000, pp. 29-43.
- MERT, H. (1993), *Kayseri'de İlk Nüfus Sayımı 1831*, Kayseri İl Kültür Müdürlüğü Yayını, Kayseri.
- MUTLU, Servet (2003), "Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution", *Nüfusbilim Dergisi*, Sayı: 25(1), ss. 3-38.
- OĞUZ, Mustafa (2007), *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihâlâr*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı. Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2007), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- OSCE'S OFFICE FOR DEMOCRATIC INSTITUTIONS AND HUMAN RIGHTS (ODIHR) (OSCE, 2009), *Guidelines, on Population Registration*, Warsaw, Poland, Viable at: www.osce.org/odihr, (01.10.2013).
- OSMANLI ARAŞTIRMALARI (Os-Ar) (2013), "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfus Defterleri" <http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501349> (02.01.2013).

- OZEL, Oktay (1999), “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufasssal Avarız Defteri”, *XII. Türk Tarihi Kongresi*, Ankara, 12–16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler III, Ankara, ss. 735-743.
- ÖZ, Mehmet (1991), “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII, ss. 429-439.
- ÖZ, Mehmet (2011), “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, (Derleyenler: İnalçık H. Ve Pamuk Ş.) T.C. Başbakanlık, *TÜİK (DİE) Yayını*, İkinci Baskı, Ankara, ss. 16-27.
- ÖZCAN, Selim (2011), “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı” , *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, 30/Güz, ss. 145-172.
- ÖZDEGER, Mehtap (2003), Osmanlı İmparatorluğu’nda Mîrî Arazı Rejimi ve Tahrir Geleneği”, *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, <http://edergi.manas.edu.kg/index.php/sbd/article/viewArticle/72> (02.12.2012).
- ÖZEL, Oktay (2011), “Avarız ve Cizye Defterleri” , Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, Editörler: Halil İnalçık ve Şevket Pamuk, *TÜİK (DİE) Yayını*, İkinci Baskı, Ankara, ss. 35-50.
- ÖZGÜR, Cemil (1999), “Osmanlı Devletinde Azınlıklar”, (<http://www.unaturkey.org/dergiler-bulletins/38-say-02-number-02-october-1999-/65-osmanli-devletnde-azinliklar-.html>) (01.02.2013).
- ÖZTÜRK, Mustafa (1997), “1616 Tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı: 8, ss. 249-293.
- SHAW, Stanford J. (1978), “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: 9, pp. 325-338.
- SONGUN, Gülden (2006), 10120 Numaralı Temettuat Defteri’ne Göre Atabey Kazası’nın Sosyal Ve Ekonomik Durumu, (1844–1845), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Isparta,

- ŞAŞMAZ, Musa (1995), “The Ottoman Censuses And The Registration Systems in The Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt: Sayı: 6 ss. 289-305.
- ŞENEL, Şennur (2002), XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezinin Sosyal ve İktisadî Durumu (H.1260-1261/M.1844-1845 Tarihli Temettuat Defterlerine Göre). (Yayınlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TELCİ, Cahit (2006), Aydın Livasının Nüfus Hakkında H.1261/M.1845 Tarihli Bir Defter, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXI, Sayı:1, Temmuz, ss.165-198
- TEMURÇİN Kadir (2007), Hamidâbât Kazasında Nüfus (1831-1917), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, ss. 45-68.
- TOPAL, Zehra (2010), 1840 Tarihli Akçaabat Nüfus Kayıtları, Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
- TÖNÜK, Vecihi (1945), Türkiye’de İdare Teşkilâtı, Seri: 111 Sayı: 1, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- UBİCİNİ A. (1973), Letters on Turkey, Constantinople, 1849-1850 (Translated from the French of m. A. Ubicini, by Lady Easthope), Arno Press, New York.
- UYSAL, Mustafa Ali (2010), “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bucak’ta İdari ve Sosyal Yapı”, *Mehmet Akif Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:2, Sayı:3, Güz, ss. 103-119.
- ÜNER, Sunday (1972), Nüfusbilim Sözlüğü, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- YILDIRIM, Bülent (2011), “Osmanlı Devleti’nde Yapılan İlk Modern Nüfus Sayımına (1881/1882 -1893) Göre Edirne’deki Ermeni Nüfusu”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 2 Temmuz, ss. 85-101.
- YÖRÜK, Doğan (2007), “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, ss. 625-652.

YÜKSEL, Ayhan (2007), Espiye Tarihine Dair Notlar, XIX-XX Yüzyıllar, http://www.espiyeninsesi.com/makale_yazdir.php?Yazi_id=57 (12.01.2013).

YÜKSEL, Hasan (2006), “Osmanlı’da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği’nin Demografik Yapısı” Nüfusbilim Dergisi\Turkish Journal of Population Studies, 2006-07, 28-29, ss. 73-89.